

“БУУРЫН ГЭРЭЭ” ТҮҮНИЙ ҮР ДАГАВАР

Чорос Өөлдийн Бавуу

Түүхийн ухааны доктор, профессор

ОХБНБурУ-ын Соёлын Гавъяат ажилтан,

Сэлэнгэ, Дархан-Уул аймгуудын Хүндэт иргэн,

Сэлэнгэ судлал ТББ-ын судалгааны багийн ахлагч

Нэг. Гэрээнд холбогдох зарим газрын нэр, тэдгээрийн товч танилцуулга

“Буур” гэдэг нь шаазан хийх зориулалттай наанги шавар, олон зуун хүнд хоол хийх боломжтой том тогоо, хээлтүүлэгч тэмээ гэсэн гурван утгыг илэрхийлнэ гэж Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар тольд тодорхойлжээ. Тэгэхээр энэ гурван тайлалын нэгнээс “Буур” гэдэг үг үүссэн гэж болов уу гэж ойлгож байна. Гэхдээ тэмээн сүргийн үндсэн тэжээл болох харгана, халгай, давс хужир зэрэг хөрсний нөмрөгийн зохистой бүтэц бүхий, билчээр Буур голын хөндийд байхгүй учраас “Буур” хэмээх нэршлийн тэмээ лүгээ холбогдох утга нь тус газрын нэршлийн гарал үүсэлд үл хамаарна гэж үзэв.

Харин улаан шаргал, цайвар шар, улаан, хүрэн өнгийн наанги шавар Буур голын хөндийд өргөн тархацтай байдаг. Энэ шавраар хийсэн гоёмсог загвартай ваар, дийз, аяга, таваг, дээврийн хучилт, тоосго зэрэг эртний хийцтэй эд өлгийн, чулуун болон хүрэл зэвсгийн үлдэгдэл, тэр үеийн хүмүүсийн сууц, оромжийн тууриуд ч элбэг бий.

Аян замын хүмүүст хол цайгаар үйлчилж, хоноглуулах Дэн буудал буюу Буурчийн газар, Буур голын эх, Халзан бүрхэтэй уулын өвөр орчимд нилээд эртнээс байсан түүхэн мөр улбаа цөөнгүй бий.

Буур голын хөндий бол Мэргид аймгуудын холбооны унаган нутаг болохыг гэрчлэх түүхэн баримтууд бий. Ж нь: “Мэргэд аймгуудын холбооны тэргүүн Тогтоа бэхийг “Дайд бурын талд дализалзан суугаа буй за...” гэж МНТ-ны 104-р зүйлд тэмдэглэжээ.

Дайд гэдэг нь дэлхий, өргөн уудам орон зай гэсэн утгатай эртний монгол үг гэж мөн толь бичигт тодорхойлжээ.

Эдгээрээс үзэхэд Буур голын хөндийд Мэргид аймгуудын холбооны төв хэсэг байсан учраас түм түжигнэж, бум бужигнасан олны их хөлийн газар байсан учраас Буурчийн газар гэдэг нэршилтэй холбоотой болов уу хэмээн үзэх нь үнэнд ойртоно гэж үзэв.

Буур голын хөндий нь 1206 оноос Чингис хааны өрлөг жанжин Сорхон шарын эзэмшил нутаг болж, дараа нь Даян хаан Батмөнхийн Жимсгэнэ хатнаас төрсөн Гэрсэнз жалайр хунтайжийн хүү Оноруй үйзэний эзэмшил нутаг болжээ. Үүнээс хойш 4 үеийн дараа болсон Ойрадын довтолгооноос зугатсан халхчууд Манж чин улсад дагаар орсон засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн шинэчилсэн хуваариар 1691-1911 он хүртэл Халхын Түшээт хан аймгийн Умард замын дунд зүүн гарын адгийн хошуу (хуучнаар Халхын Түшээт хан аймгийн Цэрэнжав гүний хошуу)-ны нутагт харьяалагджээ. Дараа 1911-1915 он хүртэл Богд Хаант Монгол улсын

Түшээт хан аймгийн Эрдэнэ засаг хошой чин ван Намсрайн хошууны, 1915-1919 онд Халхын Түшээт хан аймгийн Эрдэнэ засаг хошой чин ван Намсрайн хошууны, 1919-1921 онд Дундадиргэн улсын/ДИУ/Эрдэнэ засаг хошой чин ван Намсрайн хошууны, 1921 оноос АТЗГ-ын Алтанбулагийн хязгаарыг товхинуулах яамны, 1924 оноос БНБЭАУ-ын Богд хан уулын аймаг дахь Алтанбулагийн яамны, 1931 оноос БНМАУ-ын Газар тариалангийн аймгийн, 1932 оноос Сэлэнгэ аймгийн Алтанбулаг хотын нутагт тус тус харъяалагдах болжээ.

Тус хошууны сүүлчийн Засаг ноён Намсрай нь Чингис хааны 26 дахь үеийн ясан төрлийн ач бөгөөд Богд Хаант Монгол улсын Шүүн таслах яамны анхны сайд байжээ.

Монгол Улсын Сэлэнгэ аймгийн үндсэн харъяат нарын дотор Чингис хааны алтан ургийн ясан төрийн хойч үеийнхний гэрт төрж өссөн 2 хүн байдгийн нэгэн нь эдүгээх УИХ-ын гишүүн Наваан-юндэнгийн Оюундарь, нөгөөх нь 8-р Богдын хадам Хөвчийн жонон ван Цогбадрахын ач хүү Шийтэрийн Отгонбаяр нар юм. Эдгээр хүмүүст Сэлэнгэ түмэн гүн хүндэтгэлтэй ханддаг билээ.

Орос-Манжийн хилийг нарийвчлан тогтоох хэлэлцээр хийсэн Буур харуул, МНТ-нд тэмдэглэсэн Дайд буур нь одоогийн Монгол улсын Сэлэнгэ аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт буй Буурын хөдөө мөн. МНТ зохиогдсоны 750 жилийн ойг тохиолдуулан МЗЭ-ийн шагналт Н.Сүхдорж, Т.Доржсүрэн, Дүрслэх урлагийн салбарын эрхлэгч Норов-

ригчен, Түүхч И.Цоодол нарын зэрэг уран бүтээлчдийн санаачлагаар Дурсгалын гэрэлт хөшөө босгосон юм.

Орос-Манжийн хилийн анхны хэлэлцээр хийсэн Буур харуул хэмээх газар бол үе үеийн Монголчуудын үндэсний аюулгүй байдлыг хангахад чухал ач холбогдол бүхий стратегийн түшиц газруудын нэгэн нь бөгөөд Монголын түүхэнд гарсан өөрчлөлт шинэчлэлтүүдийн мөр, улбааг дархалсан түүхт нутаг мөн.

Хоёр. Орос-Манжийн хилийг нарийвчлан тогтоох зайлшгүй шаардлага

Манж Чин улсын бүрэлдэхүүнд орхоос татгалзсан халхчуудын зарим нь Орос улсын нутгийн гүнд хэсэг хугацаанд цагаачлан нутаглах болжээ. Энэ үед “Буурын гэрээ”-г хүчин төгөлдөр болох хүртэл Халх-Оросын хилийг нарийвчлан тогтоогоогүй байв. Иймд Халхын нутгийн хойт хязгаарт нутаглагч ард иргэд, ялангуяа Цэрэнжав гүний хошууныхан нь одоогийн Монгол-Оросын хилийн зурвасын ойролцоох орон зайн хүрээнд ус билчээрээ сонгон нүүдэллэхэд нарийн хяналтгүй шахам байжээ. Иймд Халхчуудыг Манж Чин улсад дагаар орсны дараа Халхаас Орос руу дайжин нүүж цагаачлах хөдөлгөөн эрс идэвхижсээр 1727 оны байдлаар Халхын 2000-аад өрхийн 17353 хүн нутгийн гүнд цагаачлан нутаглаж байжээ. Энэ тоо цаашид ч нэмэгдэх төлөвтэй байв. Үүнд Манжийн эрх баригчид дургүйцэж, Халхаас нүүж очсон иргэдийг орон нутагт нь даруй буцаахыг шаардсан албан бичгийг Оросын эзэн хаанд хүргүүлжээ. Гэвч

Оросын тал түүнийг нь эс ойшоон, харин ч халхын цагаачдыг саадгүй хүлээн аваад Сэлэнгэ, Хилга, Цөх голуудын адаг орчимд нутаглахыг зөвшөөрдөг болжээ.

Өмнөх шаардлагаа 2 дахь удаагаа илэрхийлсэн албан бичгийг Манжийн хаанаас Орос улсын хаанд хүргүүлжээ. Манжийн хаанаас тавьсан уг шаардлагыг Оросын тал энэ удаад хүлээн аваад Халхын цагаачдыг нутагтаа буцахыг шаардах тухай албан бичгийг Эрхүүгийн орон нутгийн удирдлагаар дамжуулан тэдэнд хүргүүлжээ. Гэвч энэ шаардлагыг хүлээн авсан халхын цагаачид нь нутагтаа буцахаас татгалзаж, Орос улсад дагаар орохоо илэрхийлэхээр санал нэгдэн Цэрэнжав гүнгийн хошуунаас цагаачилж очсон “Галзагууд” овгийн буриад Бадам зайсан тэргүүтэй төлөөлөгчидийг Орос улс руу илгээжээ. Тэд 6000 гаруй км замыг туулан Орос улсын нийслэлд очиж эрх бүхий хүмүүст хүсэлтээ тавьжээ. Тэдний хүсэлтийг Оросын тал хүлээн саадгүй хүлээн аваад, Сэлэнгэ мөрний зүүн этгээд, Хилга, Хүдэр, Уялга зэрэг Манж чин улсын хойт хязгаарын дагуух нутгуудад оршин суухыг зөвшөөрсөн тухайгаа Эрхүүгийн орон нутгийн удирдлагын тэргүүн Юрий Шишковичоор дамжуулан халхын цагаачдад мэдэгджээ.

Ирүүлсэн албан шаардлагуудыг нь эс ойшоон, халхын цагаачдыг илэрхий өөгшүүлэн дэмжиж байсан тул Санкт-петрбургт очиж Оросын эзэн хаантай биеэр уулзах эрх бүхий төлөөлөгчдийг Манжийн засгийн газраас Орос руу явуулжээ. Манжийн төлөөлөгчдийн шаардлагыг Оросын тал хүлээн аваад,

2 улсын хилийг нарийвчлан тогтоосны дараа Халхын цагаачдыг Орос улсын нутагт оруулахгүй хэмээн амалсан байна.

Орос улсын нутагт цагаачлан сууж буй Халхын цагаачдын тухай асуудлаар 2 тал ийнхүү тохиролцсон боловч халхаас ирэх цагаачдын хөдөлгөөн идэвхтэй үргэлжилж, 2 улсын олон талт харилцааг хүндрүүлж болзошгүй хэмжээнд хүрсэн тул 2 улсын хилийн зурвасыг нарийвчлан тогтоох хойшлуулж болохгүй хэмээн үзэцгээсэн тул 2 улсын гэрээг хийн, хил тогтоох ажилд яаравчлан орцгоожээ.

Гурав. Орос-Манжийн хилийг нарийвчлан тогтоосон нь

Орос-Манжийн хилийг нарийвчлан тогтоох ажиллагаа 1727 оны 4-р сарын 12-ны өдөр Халхын Түшээт хан аймгийн Цэрэнжав гүний хошууны нутаг Буур голын эх Буур харуулын нутаг дээр эхэлжээ. Энэ ажиллагаанд Хаант Орос улсыг төлөөлөх бүрэн эрхтэй комиссыг Сава Владислав Рагузинский гүн тэргүүлж, түүний нарийн бичгийн дарга Глазунов, Илийский, хязгаарын цэргийн комиссар Иван, Глобунов нар болон Халхаас Оросын нутагт цагаачилж суурьшсан Харгана отгийн зайсан Олборын Даш, отгийн засуул Болтрого нар, Манж чин улсын талаас томилогдсон бүрэн эрхт комиссыг ван Цэрэн эфү тэргүүлж, Манж чин улсаас Халхад суугаа амбан сайд Амба сэгэ, түшмэл Түлишээк, манжийн дэд зэргийн хиа Хувьт, Гадаад монголын төрийг засах яамны түшмэл хаван Наянтай, түшмэл Нямдолцон нар оролцжээ. Талуудын комисс нь бүрэн

бүрэлдэхүүнээрээ 1727 оны 4-р сарын 22-ны өдөр Бүрхэтэй уулын баруун өмнөд этгээдээс 7 км зайтай орших Ноёны уулын оройд гарцгаан, нэгэн овоог чулуугаар босгож дор бүрнээ олбог дэвсэн сууцгааж, Голын овоо хэмээн нэрлээд, ёслол үйлдсэний дараа Буур харуулын байранд ирж хэлэлцээр эхэлжээ. “Буурын гэрээ”-гээр 2 тал хүлээсэн үүргийхээ эхний хэсгийн ажлыг Голын овооноос баруун, зүүн чиглэлд нэгэн зэрэг эхэлж, мөн оны 8-р сарын 21-ний өдөр хүртэл 152 хоногийн турш гүйцэтгэжээ. Тэд тус бүрийн хийсэн ажлын тайлан, тэмдэглэлүүдээ мөн оны 10-р сарын 21-ийг хүртэл нэгтгэн боловсруулж 10-р сарын 22-ны өдөр Шавинайн даваан дээр уулзан, тус тусын материалаа солилцож, хил тогтоох ажиллагаа өндөрлөсний билэгдэл болгон чулуун овоо босгожээ.

Энэхүү материалаас үзэхэд нарийвчлан тогтоосон хилийн зурвасын дагуу 58 хос овоог чулуугаар босгож, тэдгээрийн газар зүйн байршлын цэгүүдийг монголын уламжлалт 24 зүг чигээр, овоо хоорондын зайг газар, алхам, тохой, төө гэх мэт монгол хэмжүүрийн нэгжээр илэрхийлжээ.

Орос-Манжийн хилийг нарийвчлан тогтоосон өдөр бүрийн тэмдэглэл, бусад баримт бичгийг 2 талаас солилцсон тухай протоколд Манж чин улсын талыг төлөөлж ван Цэрэн Эфү, Хаант Орос улсын талыг төлөөлж Сава Владислав Рагүзинсзий гүн нар гарын үсэг зуржээ.

Энэхүү хилийн дагуу тавьсан Минж, Цөх, Хүдэр, Уялга, Ивцэг, Чагтай, Хираан, Буур, Төмөрт, Бооц, Зэлтэр зэрэг гэр болон суурин

харуулууд нь одоогийн Монгол Улсын Сэлэнгэ аймгийн нутагт бий. Тэр үед босгосон зарим овоо нь тухайн үеийн ЗСБНБуриад улсын Хиагтын районы Ранжуров хамтралын нутаг Цөх голын хойт эрэг Хөхтэй хан уулын орой дээр байв хэмээн БНМАУ-ын Хязгаарын цэргийн удирдах газрын дарга асан генерал Цэдэн-Ишийн над ярьснаас үзэхэд Орос-Манжийн хилийн газар зүйн байршилыг Оросын тал бага зэрэг өөрчилсөн бололтой байна.

“Буурын гэрээ”-нд заасанаар бол Манжийн хилийн харуулуудыг удирдах төв нь Буур харуул дээр төвлөрөх бөгөөд төвийн дарга 1, түүний туслах ноён 1, мэйрин 2, залан 3, бусад ажилтан 419, бүгд 426 хүний бүрэлдэхүүнтэй байжээ.

Хил тогтоох ажлыг ийнхүү амжилттай гүйцэтгэсэний баярыг Манжийн тал тэмдэглэн Буур голын эх Талын нарсны зүүн бэлд том хэмжээний наадам хийж 512 бөх барилдахад Халхын Түшээт хан аймгийн умард замын зүүн дунд гарын адгийн хошууны бөх Өөдэйхүү түрүүлжээ.

Энэхүү гэрээгээр Манжийн умард хил дээр анх босгосон Голын овооноос Авгайт уул хүртэл 15, Голын овооноос Хавтгайтын Шавинайн даваа хүртэл 6 харуул... гэх мэтчилэн 25-35 км дутамд 1 харуул тавьсаар бүгд 86 гэр болон суурин харуул тавьжээ. Эдгээр харуулын 23 нь одоогийн Сэлэнгэ аймгийн нутаг дээр байжээ.

Бусад улс орнуудтай залгаа орших хилээ Манжийн тал нарийвчлан тогтоогоох гэж яаравчлаагүй атлаа Орос-Манжийн хилийн тухай асуудлаар ийнхүү яаравчилсан нь

Халх монголыг бүрэлдэхүүндээ эхний ээлжинд багтаах замаар үндэсний аюулгүй байдлаа хамгаалах томоохон түшиц газартай болж, улмаар Европын зах зээлд дангаараа нэвтрэх хамгийн дөт бөгөөд хямд өртөгтэй замыг түрүүлж эзэгнэх гэсэн Манж Чин улсын стратегийн бодлого байжээ хэмээн үзэв.

Дөрөв. Орос- Манжийн хилийг

нарийвчлан тогтоосоны дараах үе

“Буурын гэрээ”-г байгуулж гарын үсэг зурсан өдөртөө Манжийн талын зарим хэсэг нь Орос улсын Хиагт очиж “Орос - Манжийн худалдааны гэрээ” байгуулжээ. Энэ гэрээнд зааснаар бол 2 улсын худалдааны харилцааг улам өргөжүүлэх таатай нөхцлийг аль аль тал нь бүрдүүлж, 200-аас илүүгүй тооны орос худалдаачдыг 3 жилд 1 удаа Бээжин хотод очуулж байхаар тохиролцжээ.

Дараа нь Халх монголд оршин сууж буй манжийн харъяат иргэд, худалдаа арилжаа эрхлэгчид, албан ажлаар 2 улсын хооронд явж байгаа иргэдийн аюулгүй байдлыг хангах үүрэг бүхий 500 цэргээр хамгаалуулсан Заргачийн яам, Наймаачин хотын Халзан бүрхэтэй уулын өвөрт байгуулах шийдвэрийг Манж Чин улсын засгийн газраас олгосон бүрэн эрхийнхээ хүрээнд тус комиссыг гаргажээ.

Зохион байгуулалтын эдгээр арга хэмжээг шуурхайлан авсаны дараа монгол нутгаас алт олборлох, малын гаралтай түүхий эд, ангийн үс зэргийг худалдан авч хагас боловсруулалт хийгээд Европын зах зээлд экспортлох зорилгоор Манжийн томоохон худалдааны пүүсүүдийн салбар,

Булигаарын заводыг Маймаачин хотод, Алтны уурхайг Ерөөд байгуулах зэрэг ажлыг шууд оржээ.

Манж, Оросыг холбосон зам, харилцаа холбоог сайжруулах, худалдаачдын аюулгүй байдлыг хангах зорилгоор харилцаа холбооны салбар 2, Хүрээ Хиагтыг холбосон морин өртөө 11, сайжруулсан зам барих зэрэг томоохон ажлуудыг хийж эхэлжээ.

Орос-Манжийн хилийг нарийвчлан тогтоож баталгаажуулахад онцгой гавъяа байгуулсан хүмүүст Манжийн хааны хишиг хүртээхэд Халхаас Орост цагаачилж дагаар орсон буриад отгийн зайсан Сэдэдийг угсаа залгамжлах Тайш цолоор шагнажээ.

Үүний зэрэгцээ Халхын материаллаг бааз дээр түшиглэн Ойрадын хаант улсыг мөхөөж, улмаар бүх монголчуудыг Манж чин улсад нэгтгэх бодлогоо хэрэгжүүлэх ажлыг маш шуурхайлан хийжээ.

Орос болон дагаар орсон халхын эрх баригчдын дэмжлэгтэйгээр саадгүй явууж хэрэгжүүлсэн эдгээр олон талт арга хэмжээний үр дүнд Халх монголд Манж чин улсын байр сууь бэхжиж улмаар Ойрадын хаант улсыг 1750 онд мөхөөн, бүх монголчуудыг эрхэндээ оруулсан байна.

Монголын нутагт хятад үндэстэнийг удаан хугацаагаар оруулахгүй байх бодлогыг 184 жилийн турш хатуу баримталж байсан боловч Манжийн төр мөхөж, түүний орыг Дундад иргэн улс залгамжлан авсанаас хойш монгол орны байгалын баялаг, малын гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүнийг цөлмөх, мөнгө хүүлэх замаар монголчуудыг ядууруулан туйлдуулах бодлого

явуулсан тухай олон баримт түүхийн сурвалжуудад бий.

Чингис хааны байгуулсан Их монгол улсын тулгар төрийн голомт бүрмөсөн мөхөөгүй түр цогшиж байгаад Манж Чин улсын бүрэлдэхүүнд багтаж байсан 184 жил, Богд хаант монгол улс болж оришин тогтносон 5 жил, Дундад иргэн улсын /ДИУ/ харъяа Автономит улсын статустай болсон 4 жил, Дундад иргэн улсын /ДИУ/ мөлжлөгт байсан 2 жил (1919.09.27- 1911.12.29) нийт 220 жилийн хугацаанд харийнханы нөмөр нөөлөгт царайчилж байхын амтыг мэдэрсэн монголчуудын үндэсний эрх чөлөөний тэмцлийн үр дүнд тулгар төрийн голомтоо 1911 онд сэргээсэн боловч 1915 онд БИУ-ын автономит улсын статустай болж, 3 улсын гэрээг ДИУ-ын санаачлагаар 1919 онд автономит улсын эрхээ устгуулж, 1921 оны Ардын хувьсгалаар тусгаар тогтнолоо дахин олж авснаас хойш монгол төрийн голомт одоо хүртэл мандан бадарч байна.

Халхчууд нь Манж Чин улсад дагаар орж, бүрэлдэхүүнд сайн дураар багтсаныг орчин цагийн улс төрчид, түүхчдийн зарим нь шүүмжлэлтэй ханддаг тал бий. Үүнтэй би бээр санал нийлдэггүй юм.

Миний үзэж байгаагаар бол Халхчууд Манж Чин улсад дагаар орсон нь Халх, Ойрад хэмээх монгол үндэстнийг мөхлийн аюулаас хамтад нь хамгийн хохирол багатайгаар аварч, Монгол төрийн голомтыг мөхөөхгүй авч үлдсэн алсын хараатай зөв шийдэл гэж үзэв.

Тав. Дүгнэлт

Аливаа юмс үзэгдэлүүд нь эерэг сөргийн нэгдэл байдаг учраас Орос - Манжийн хийлийг нарийвчлан тогтоосон нь монголчуудын хувьд эерэг, сөрөг 2 талтай юм.

Эерэг тал нь гэвэл 1727 онд нарийвчлан тогтоосон хил нь 1970-аад оны дунд үе хүртэл үндсэндээ өөрчлөгдөөгүй учраас одоогийн Монгол улсын хойт хил олон зуун жил баталгаажиж Монголчуудын үндэсний аюулгүй байдлыг хамгаалах олон талт нөхцлийг бүрдүүлжээ.

Халхчууд нь Манж чин улсын бүрэлдэхүүнд багтах болсоноор Чингис хааны байгуулсан монголын тулгар төрийн мандан бадарч байсан дагшин голомтыг 220 жил цогшуулан, тусгаар тогтносон бүрэн эрхт байдлаа 237 жил алдагдсаны бурууг өөрсдөөсөө эрэхийн оронд Манж чин улс, Дундад иргэн зэрэг улсуудад тохож, хятад үндэстнийг бүхэлд нь үзэн ядах гэж үзлийг орчин цагийн монголын нийгмийн сэтгэлгээнд нутагшиулж болох сөрөг талтай гэж үзэв.

Өвгөн түүхч миний буруу зөвийг эдүгээх болон хожмын их мэргэд тунгаан тольдох буй заа...

Ашигласан материалууд:

1. Монголын нууц товчоон. Ардаажав.Э. Хөх хот., 1984.
2. МНТ-ны утгачилсан орчуулга, монгол сийрүүлүүд. УБ.
3. Монгол үндэстний нэвтэрхий түүх. БНХАУ-ын НУХ. Хөх хот., 1995.
4. Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь. МУ-ын ШУА. ХСХ. 2007.

5. Монгол улсын 33-ны 3Б-ын өөрчлөлт шинэчлэл. Д.Сономдагва. УБ., 1998.
6. Дэлхийн монголчуудын түүх. Балжинням. УБ., 2012.
7. БНМАУ-ын түүх. Хамтын. УБ., 1966-1969.
8. Халх товчоон. Д.Гонгор. УБ., 1970, 1978.
9. Ховдын хураангуй түүх. Д.Гонгор. УБ., 1964.
10. Монгол улсын түүх. Ж.Болдбаатар. УБ., 1999.
11. Монголын түүхийн дээж бичиг. И.Чимид-доржиев. У.Удэ., 1992.
12. Дайчин улсын үеийн монголын түүх. Намсрай. УБ., 1993.
13. Галдан бүшигит хаан. Ц.Цэмбэл. УБ., 1994.
14. Буриадай түхэ бэшэг. Хаатын. Улан-Удэ., 1990.
15. Монгол Улсын хязгаар бүрэлдэн тогтсон түүх. Цэдэн-Иш. УБ., 2011.
16. Сэлэнгийн түүхийн товчоон. Ө.Бавуу. УБ., 2001.
17. Хоймор нутгийн хийморь. Хамтын. УБ., 2011.
18. Эв модны наадам. Д.Бадарч. УБ., 2015.
19. Судалгааны бүтээлүүд. Сэлэнгэ судлал ТББ. 2011-2019.

БАЙТАГИЙН ХИЛЧИН БААТРУУДЫН БАЙЛДААНЫ ХҮЛЭГ, ТЭГШЭЭГИЙН ХҮРЭН ХАЛЗАН МОРИЙГ АЛДАРШУУЛЪЯ

Доктор, профессор Цагааны Ганболд
Ахиад хилчин, дэд хурандаа С.Зэсэндүйчэр

Монголчууд хүлэг морио хоёр дахь амь хэмээн эрт дээр үеэс шүтэн дээдэлсээр ирсэн билээ.

Нүүдлийн соёл иргэншилтэй монголчуудын амьдралын нэг хэсэг нь морины соёл бөгөөд нэн эртний түүх, уламжлалтай.

Үүний баталгаа нь хадны сүт зураг хэлбэрээр төдийгүй хөшөө байдлаар хадгалагдан өнөөг хүрсэний нотолгоо

нь Говь-Алтай аймгийн орон нутгийг судлах музейд хадгалагдаж буй Төмрийн эриний эхэн үе, МЭӨ III-VII зуунд хамаарагдах Жаргалан сумын нутгаас 1965 онд олсон хосгүй үнэт үзмэр хүрэл морины хөшөө юм.

Морины хэлбэр, хэв шинжийн дүрслэл нь хүлгийн бие галбирыг нарийн уран чамин хийцтэй, гоёмсог согоо чихтэй, ихэд бодитойгоор бүрэн баримлаар хавтгай суурин дээр цутгаж урласан байна.

Түүний сүүлийг мушгиж гоёсон, нүдийг дугариг нэвт цоорхой, дэлийг нарийсган, өвдөг, боривны үеийг залгаатай байдлаар урласнаас гадна суурь нь эргэн тойрон иржгэр хээтэй бүтээгдсэн нь сонин содон харагддаг.

Уг хүрэл морь нь 2005 онд болсон Монголын музейн шилдэг үзмэрийн уралдаанд түрүүлж байсан ба Говь-